

Kultūros geografija • Geography of Culture

Rytų ir Vakarų Lietuvos teritorinio apgyvendinimo skirtumai viduriniame ir vėlyvajame geležies amžiuje

Rolandas Tučas

Vilniaus universitetas
El. paštas: tucas.r@gmail.com

Tučas R. Rytų ir Vakarų Lietuvos teritorinio apgyvendinimo skirtumai viduriniame ir vėlyvajame geležies amžiuje. *Geografija*. 2008. T. 44. Nr. 1. ISSN 1392-1096.

Straipsnyje nagrinėjami geležies amžiaus archeologinių objektų ir jų kompleksų kompleksų erdvinės sklaidos regioniniai bei chronologiniai skirtumai dabartinėje Lietuvos teritorijoje. Išskirtos dvi V–XII a. teritorijos apgyvendinimo sistemos. Intensyviai žemdirbystei nepalankios gamtinės sąlygos Rytinėje Lietuvos dalyje lėmė pusiau sėslų gyvenimo būdą, likusioje Lietuvos dalyje buvo gyventa labiau sutelktomis bendruomenėmis.

Raktažodžiai: teritorijos apgyvendinimas, klajojančios (migruojančios) gyvenvietės, pilkapių grupės, lydiminė žemdirbystė, Rytų ir Vakarų Lietuva, archeologinių objektų kompleksai, archeologinių duomenų erdvinė analizė

ĮVADAS

Teritorijos apgyvendinimas, žmogaus ir jo aplinkos ryšiai visada domino įvairių mokslo sričių tyrinėtojus. *Homo sapiens* rūšiai galioja tie patys bendrosios adaptacijos teorijos (BAT) dėsniai (Lekevičius, 2006), kaip ir likusiems gyvosios gamtos atstovams. Šiandien ši priklausomybė jau gerokai sumenkusi, tačiau V–XII a. žmogaus ir jį supančios geografinės aplinkos ryšiai buvo itin glaudūs. Nors ir nedidelė dabartinė Lietuvos teritorija, tačiau joje ir dabar galime išvelgti gana ryškius gamtinės aplinkos skirtumus. Žmonių bendruomenės buvo labai priklausomos nuo klimatinėms sąlygoms, dirvožemio, reljefo ypatumų, vandens baseinų konfigūracijos, kitų kraštovaizdžio elementų. Nuo klimato bei dirvožemio savybių priklausė ūkinės sąlygos. Reljefas, vandens baseinai buvo svarbūs ir kaip barjerai, ir kaip komunikavimo kanalai. Senieji etniniai dariniai su juos supusia gamtine aplinka sudarė daugiau ar mažiau integralią, tačiau erdviškai diferencijuotą (nehomogeniškos aplinkos nulemti žemėnaudos, aplinkos psichologinio poveikio, komunikavimo su kitais etniniais dariniais, naujų tradicijų (inovacijų) plitimo galimybių skirtumai) sistemą. Apie geografinės aplinkos svarbą etnogenezei procesams mūsų krašte jau buvo rašyta (Tučas, 2004). Šio straipsnio tikslas yra pažvelgti į geografinės aplinkos vaidmenį kiek kitu, teritorijos apgyvendinimo regioninių skirtumų viduriniame (V–VIII a.) ir vėlyvajame (IX–XII a.) geležies amžiuje dabartinės Lietuvos teritorijoje, aspektu.

Tyrinėjant Lietuvos teritorijos apgyvendinimo raidą V–XII a. iki šiol mažokai dėmesio buvo skiriama regioniniams

šio proceso skirtumams. Iki XX a. 10-ojo dešimtmečio (o iš dalies ir dabar) tradiciškai Lietuvos archeologai labiau domėjosi etnogenezei procesais, teritorijos apgyvendinimo ypatumus dažniausia palikdami nuošalyje. Ir tai suprantama, nes menkas archeologinių objektų ištyrimas, nepakankama jų duomenų bazė nulemia gana didelį tokių tyrimų subjektyvumą, kartu tai sena vokiečių, o vėliau ir sovietų archeologijos mokyklų tradicija. Vis dėlto XX a. pabaigoje bei XXI a. pradžioje pasirodė darbų, skirtų dabartinės Lietuvos (ir Latvijos) teritorijos apgyvendinimo geležies amžiuje problemai. Tai daugiausia atskirų homogeniškų senųjų geležies amžiaus baltų subetninių bei politinių regionų retrospektyviniai tyrimai: Kuršo (Žulkus, 2004), Našios (Zabiela, 1992), Deltuvos (Baranauskas, Zabiela, 1994), Sėlos (Simniškytė-Strimaitienė, 2004; Vasks, 2001), Žiemgalos (Jarockis, 2003; Vaškevičiūtė, 2004), Žemaitijos (Kavoliūtė, 2004; Tučas, 2005), Vidurio Lietuvos (Bertašius, 2002), visos vakarinės Lietuvos dalies (Genys, 1994). Visos Lietuvos teritorijos apgyvendinimo raidai daugiau dėmesio skirta tik K. Šešelgio ir F. Kavoliūtės darbuose (Kavoliūtė, 2000; Šešelgis, 1989, 1996). Šiose apibendrinančio pobūdžio studijose nedaug dėmesio skiriama atskirų Lietuvos regionų apgyvendinimo platesnei analizei ir jų palyginimui. Kur kas intensyviau teritorijos apgyvendinimu domimasi Vakarų bei Centrinės Europos šalyse (Skandinavijos šalyse, Didžiojoje Britanijoje, Vokietijoje, Čekijoje, Lenkijoje ir kt.). Dažniausia tai didelės apimties tarpdisciplininiai tyrimai (istoriniai, archeologiniai, paleobotaniniai, paleozoologiniai, paleogeografiniai ir kt.), tačiau ir juose daugiau dėmesio skiriama nedideliems vienalyčiams regionams

ar net lokalioms vietovėms (Berglund, Frenchel, Leppakovski, et al., 1991; Brather, 2004; Grau Mira, 2003; Lang, 2003; Kuna, 1991; Vasks, 2001).

TYRIMO PROBLEMA IR METODIKA

Tirti dabartinę teritorijos apgyvendinimą yra gana patogu: informacijos gausa, išsamios duomenų bazės, išaugusios techninės galimybės leidžia atlikti vis didesnės apimties mokslinius tyrimus. Šiuo požiūriu daug sudėtingiau tyrinėti priešistorinę teritorijos apgyvendinimą. Laikas sekina žmonių atmintį, vėlesnė žmogaus veikla ar gamta daug ką negrįžtamai sunaikino. Žinoma, daugelio dešimtmečių archeologų, kraštotyrininkų darbai šiek tiek praskleidžia šią uždangą. Duomenys apie priešistorinę, rašytiniuose šaltiniuose nefiksuotą žmonių veiklą nėra išsamūs, todėl archeologijoje ar istorinėje geografijoje apstu prielaidų, prieštarų hipotezių. Tačiau šiandien sukauptos didelės archeologinių tyrimų duomenų bazės, įsivautos juos sparčiai apdoroti padedančios technologijos (geografijos informacijos sistemos (GIS)) ir pan.) leidžia atlikti platesnius apibendrinimus. Teritorijų naudojimo sukelta visuomeninių bei privačių interesų priešprieša, poreikis tiksliai apibrėžti teritorijų paskirtį bei jų juridinę priklausomybę, labai išaugusios techninės galimybės (kosminės fotografijos ir aerofotografijos panaudojimas geodezijoje, Pasaulio vietos nustatymo sistemos (PVNS) (*Global Position System (GPS)*) plėtra, pirminius duomenis sparčiai apdoroti padedančių GIS ir kt. kompiuterinių technologijų panaudojimas ir kt. priežastys skatina atlikti tikslius geodezinius matavimus, formuoti išsamias dideles duomenų bazines. Identifikuojant archeologinius objektus ir nustatant jų užimamas teritorijas būtini žvalgomieji archeologiniai tyrimai. Tik jų dėka galima gana tiksliai apibrėžti saugomo archeologinio objekto užimamos teritorijos ribas, kartu tai suteikia ir naujos mokslinės informacijos. Dėl šios priežasties pastaruoju metu sparčiai gausėja fragmentinių duomenų apie iki šiol netyrinėtus archeologinius objektus, atsiranda galimybė atnaujinti duomenis ir naujai pažvelgti į senąjį Lietuvos kraštovaizdį.

Tyrimui pasirinkta dabartinė Lietuvos valstybės teritorija, kurios ribos nei gamtiniu, nei etniniu požiūriu nėra natūraliai susiformavusios. Natūralia riba galima laikyti tik Baltijos jūros pakrantę. Dabartinė Lietuvos Respublikos valstybinė siena kerta senąsias kuršių, žiemgalių, sėlių, lietuvių, jotvingių, skalvių žemes. Tokį pasirinkimą lėmė tai, kad Lietuvos mokslo ir paminklo saugos institucijų archyvuose išsamesni duomenys kaupiami tik apie Lietuvos Respublikos teritorijoje esančius ar buvusius archeologinius objektus.

Šiame darbe kartografuojant archeologinius objektus, formuojant duomenų bazę bei atliekant vėlesnę kartografinę analizę naudotasi *Arc View 3.2a* ir *Arc GIS* programomis bei jų plėtiniais (*Spatial Analyst* ir kt.). Pasirinktas 1 : 50000 darbinis mastelis. Teminiai sluoksniai įskaitmeninti ant rastrinio pagrindo. Kuriant duomenų bazę (ją sudaro teminių sluoksnių atributinės lentelės) buvo panaudoti šie pirminiai informacijos šaltiniai: Nekilnojamųjų kultūros vertybių registro Archeologinių vietų sąrašas (administruojamas Lietuvos kultūros paveldo centro (KPC)); KPC sudarinėjami archeologinių objektų

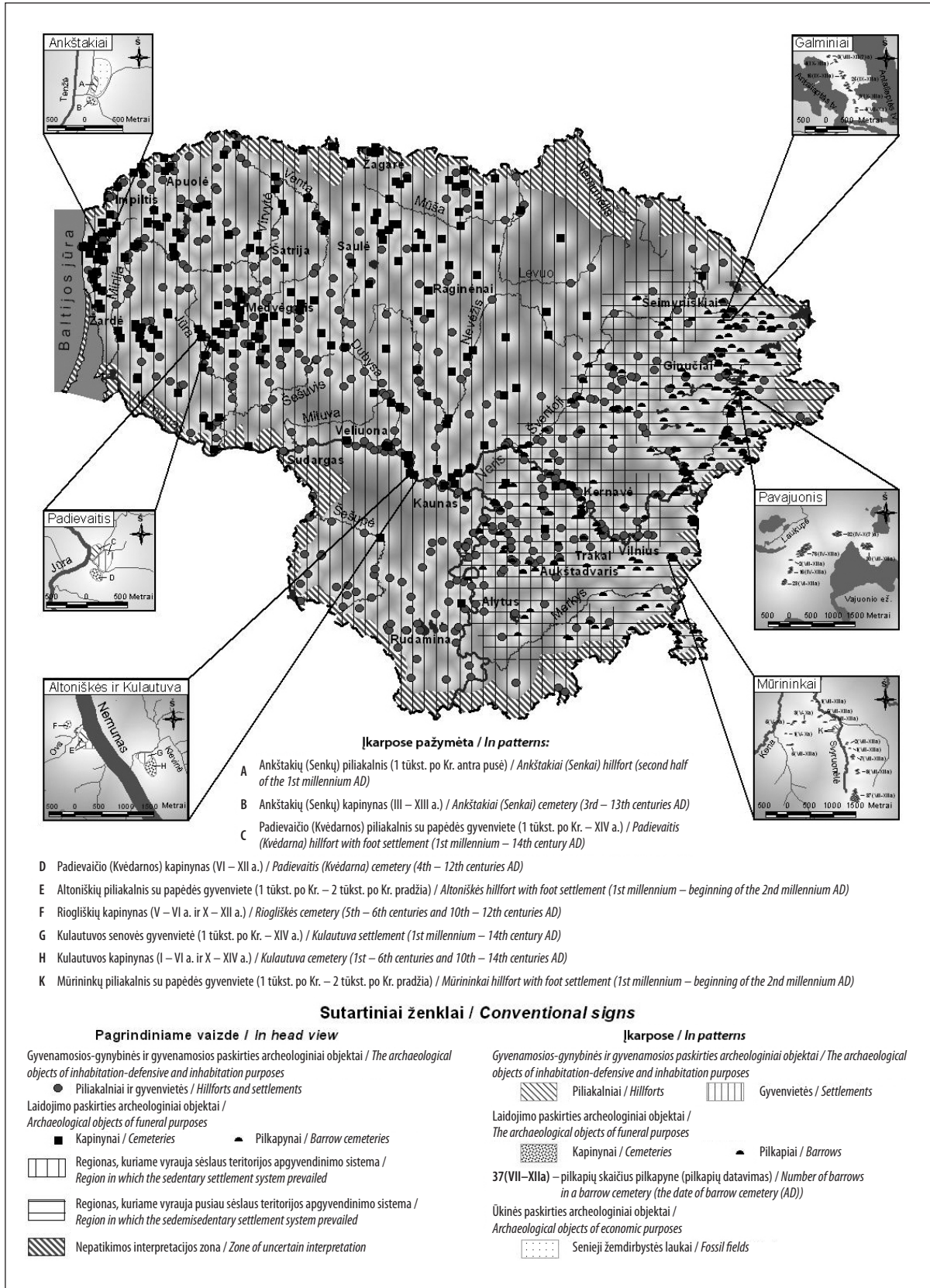
aprašai; sovietmečiu sudaryti saugomų respublikinės (AR) ir vietinės (AV) reikšmės archeologijos paminklų sąrašai, taip pat naujai įtrauktų ar sunaikintų, netiksliai identifikuotų ir pan. objektų dokumentai; stacionarių ir žvalgomųjų archeologinių tyrimų bei archeologijos objektų žvalgymo ataskaitos (saugomos Lietuvos istorijos instituto ir KPC archyvuose); archeologijos literatūra; Lietuvos piliakalnių atlasas (Atlasas, 2005); kartografinė medžiaga (sovietmečiu sudaryti 1 : 10000 mastelio ūkių ir kitokių teritorijų planai) ir kt.

Reikia pripažinti, kad sukurta duomenų bazė nėra išsami. Pirmiausia todėl, kad nemažos dalies archeologijos objektų datavimas ir jų kultūrinė priklausomybė kol kas tik spėjama ar iš viso nėra aiški. Dalis sunaikintų objektų nebuvo kartografuoti, dalies lokalizacija nėra tiksli. Ši duomenų bazė, suvokiant archeologijos mokslo specifiką, iš principo ir negali būti baigtinė – randama vis naujų archeologijos objektų, iš anksčiau žinomų objektų tyrimai papildomi naujais duomenimis. Tad šiame kontekste būtina nuolatinė situacijos stebėseną ir periodišką duomenų bazės atnaujinimas.

Formuojant archeologinių objektų kompleksus laikytasi principo, kad kompleksą gali sudaryti vienos teritorinės žmonių bendruomenės naudoti vienalaikiai archeologijos objektai, nutolę vienas nuo kito ne toliau kaip per kilometrą. Tam tikslui apie atrinktus vienalaikius archeologinius objektus buvo nubrėžti 1 km spindulio buferiai ir, atsižvelgiant į teritorines gretimybes, geografinės aplinkos ypatybes, vizualiai koreguotos prieš tai gautų arealų ribos. Taip buvo pavaizduoti preliminarūs teritorinių bendruomenių intensyvaus naudojimo arealai. Kitas etapas – Lietuvos teritorijos apgyvendinimo erdvinė faktorinė analizė. *Arc View 3.2a* programa atlikta nesudėtinga grafinė analizė – teritorijos paviršius padengtas kokybiniu fonu, kurio intensyvumas tiesiogiai siejamas su atstumu tarp topologiškai artimų archeologinių objektų.

TERITORIJOS APGYVENDINIMO REGIONINIAI SKIRTUMAI

Kartografuojant įvairių vidurinio (V–VIII a.) ir vėlyvojo (IX–XIII a.) geležies amžiaus laikotarpių archeologinius objektus pastebėti gana ryškūs ne tik jų tipų bei formos, bet ir erdvinės sklaidos regioniniai bei chronologiniai skirtumai. Ryškiausiai iš likusios Lietuvos teritorijos dalies (ypač Vakarų Lietuvos) išsiskiria V–XII a. Rytų Lietuvos regionas (pav.). Nors manoma, kad šio regiono gyventojai tradiciją mirusiųjų laidoti pilkapiuose perėmė iš I–IV a. Vakarų ir Šiaurės Lietuvos ir / ar Pietų Lietuvos gyventojų (Tautavičius, 1996), tačiau išsiskyrė labai savita gyvenama, kurią puikiai iliustruoja jų naudotų archeologinių objektų ir vienalaikių jų kompleksų išsidėstymas teritorijoje. Vakarų Lietuvoje šiandien aptinkami kur kas pilnesni archeologinių objektų kompleksai, susidedantys iš gyvenamosios ir / ar gynybinės (piliakalniai, neįtvirtintos gyvenvietės), laidojimo, (plokštiniai kapinynai) bei ūkinės (senųjų žemdirbystės laukų ribos (akmenų krūsnys, pylimai)) paskirties objektų, tuo tarpu Rytų Lietuvoje jų žinoma mažiau. V–XII a. Rytų Lietuvos pilkapių kultūriniam (RLPK) regionui (ypač rytinei jo daliai (dabartinės Ignalinos, Švenčionių r. sav. bei Vilniaus r. sav. rytinė ir Zarasų r. sav. pietrytinė dalys)) būdingos po keletą šimtų metrų

Pav. Rytų ir Vakarų Lietuvos teritorinio apgyvendinimo skirtumai geležies amžiuje
 Figure. Differences of Iron Age territorial settlement Eastern and Western Lithuania

viena nuo kitos nutolusios pilkapių grupės, kartais išsidėsčiusios net po kelis kilometrus nutįsusiomis grandinėmis. Čia galima paminėti Mūrininkų – Akmenės – Svironių (komplekse yra ir Mūrininkų (Rūkainių) piliakalnis su papėdės gyvenvieta) (Vilniaus r. sav.), Kregžlės – Paraisčių – Pajusinės – Sapiegiškių (Vilniaus r. sav.), Puntuzų – Baravykinės – Aleksandriškių – Pukštėnų (Vilniaus r. sav.), Paaliosės (Padalios) – Varliškių – Balcieriškių – Vievio (Elektrėnų sav.), Drabužninkų (Danosų) – Lausgenių (Trakų r. sav.), Dovainonių (Kapitoniškių) (komplekse yra Dovainonių (Kapitoniškių) piliakalnis) (Kaišiadorių r. sav.), Rusių Rago – Čiobiškio (Širvintų r. sav.), Dailidžių – Ardiškio – Valiukiškių (komplekse yra neįtvirtinta Ardiškio senovės gyvenvietė) (Širvintų r. sav.), Vaisgėliškio (Nuotekų) (Ukmergės r. sav.), Bliūdašilio – Šilininkų – Daubariškių (komplekse yra Daubariškių piliakalnis) (Ukmergės r. sav.), Baltadvario (Molėtų r. sav.), Naujadvario – Pabradės – Žvirdžiūnų (Švenčionių r. sav.), Švenčionėlių – Paduobės (Šaltaliūnės) – Dotenėnų – Sudotos – Rinkūnų – Kirdeikiškės – Liūlinės (komplekse yra nedidelis Paduobės (Šaltaliūnės) piliakalnis) (Švenčionių r. sav.), Kaltanėnų (Degutinės) – Antaniškės – Kretuonių – Veikūnų (Pašaminės) – Gramackų (Švenčionių r. sav.), Papravalės – Pavajuonio (Cėgelnės) – Pavajuonio – Rėkučių (Paversmio) (Ignalinos ir Švenčionių r. sav.), Ažušilės – Poviliškės (Ignalinos r. sav.), Geidžiūnėlių (Garšvinės) – Dvarkščiaus – Geidžiūnų – Poliankos (Ignalinos r. sav.), Minčios (Utenos r. sav.), Skroblaus – Varniškių (Utenos r. sav.), Padumblės – Pavyžinčio – Mintaučių (Utenos ir Molėtų r. sav.), Galminių (Zarasų r. sav.), Paskardiškio – Vyželių – Paežerinės (Zarasų r. sav.) ir kt. pilkapių grupes (tokių grupių Rytų Lietuvoje žinoma per 40), paminklosaugoje dažniausiai įvardijamas atskirais pilkapynais. Vėlyvieji piliakalniai bei kelios žinomos viduriniu ir / ar vėlyvuju geležies amžiumi datuojamos neįtvirtintos gyvenvietės yra išsidėstę daugiau vakarinėje RLPK regiono dalyje ir palei Neries upę (dabartinės Utenos, Molėtų, Širvintų, Kaišiadorių, Trakų r. sav., Vilniaus m. ir Elektrėnų sav., Anykščių ir Ukmergės r. sav. pietrytinės, Jonavos ir Prienų r. sav. rytinės ir Vilniaus r. sav. vakarinė dalys). Tuo tarpu rytinėje RLPK regiono dalyje jų žinoma mažiau ir jie teritorijoje išsidėstę kur kas rečiau (pav.). Įdomu ir tai, kad šalia didžiųjų Rytų Lietuvos pilkapynų (Geidžiūnėlių (Garšvinės) (apie 560 pilk.) – Dvarkščiaus (7 pilk.) – Geidžiūnų (11 pilk.) – Poliankos (219 pilk.) (iš viso apie 800 pilk.) (Ignalinos r. sav.), Kaltanėnų (Degutinės) (6 pilk.) – Antaniškės (10 pilk.) – Kretuonių (I apie 250 pilk., II 155 pilk.) – Veikūnų (Pašaminės) (I 70 pilk., II 57 pilk.) – Gramackų (2 pilk.) (iš viso apie 550 pilk.) (Švenčionių r. sav.), Jakšiškio (apie 250 pilk.) – Knitiškių (apie 70 pilk.) (iš viso apie 320 pilk.) (Anykščių r. sav.), Jutonių (Dubingių) (168 pilk.) – Purviniškių (I 13 pilk., II 19 pilk.) (iš viso 200 pilk.) (Švenčionių r. sav.), Ramiojo (12 pilk.) – Sidariškių (Krivasalio) (175 pilk.) (iš viso 187 pilk.) (Ignalinos r. sav.) ir kt.), daugiausia išsidėsčiusių rytinėje RLPK regiono dalyje, nerasta vėlyvųjų piliakalnių ar neįtvirtintų gyvenviečių. Tiesa, Švenčionėlių (28 pilk.) – Paduobės (Šaltaliūnės) (I 102 pilk., II 30 pilk., III 62 pilk.) – Dotenėnų (apie 45 pilk.) – Sudotos (I apie 200 pilk., II 12 pilk., III-ais 7 pilk.) – Rinkūnų (2 pilk.) – Kirdeikiškės (I 33 pilk., II 30 pilk.) – Liūlinės (I 20 pilk., II 2 pilk., III 3 pilk.) (iš viso apie 576 pilk.) pilkapynų komplekse yra nedidelis I tūkst. po Kr. antrąja puse

datuojamas Paduobės (Šaltaliūnės) piliakalnis (surastas tik 1987 m.), greičiausiai buvęs tik slėptuve (papėdės gyvenvietė nerasta, kultūrinio sluoksnio storis pilkalnių aikštelėje – tik 0,1 m). Iš konteksto išsiskiria labai taisyklingas viduriniu ir vėlyvuju geležies amžiumi datuojamas Mūrininkų (Vilniaus r. sav.) archeologinių objektų kompleksas, susidedantis iš vidutinio dydžio Mūrininkų (Rūkainių) piliakalnio (44 × 25 m piliakalnio aikštelė, du gynybiniai grioviai, pylimas) su papėdės gyvenvieta (0,5 ha ploto) ir 14 lanku išsidėsčiusių (archeologinių objektų komplekso užimamos teritorijos skersmuo – 2,6 km) nedidelių pilkapių grupių (pilkapynų) (bendras pilkapių skaičius – apie 80) (pav.). Širvintų r. sav., apie 4 km į ŠR nuo Kernavės, 3 km palei Neries upę driekiasi Ardiškio archeologinių objektų kompleksas, kurį sudaro I tūkst. po Kr. antrąja puse – II tūkst. po Kr. pradžia datuojama neįtvirtinta Ardiškio senovės gyvenvietė (išsidėsčiusi ant Neries I viršsalpinės terasos, 1,4 ha ploto, kultūrinis sluoksnis – iki 0,6–0,8 m storio) ir 7 pilkapių grupės (Dailidžių, Ardiškio, Valiukiškių pilkapynai) (bendras pilkapių skaičius – apie 60). Šis kompleksas priskirtinas jau vakarinei RLPK regiono daliai, kurioje pilkapių grupių yra mažiau, o gyvenamosios ir gynybinės paskirties objektų žinoma daugiau. Vakarinėje Rytų Lietuvos pilkapių kultūrinio (RLPK) regiono dalyje ir palei Neries upę pilnesnių vidurinio, o ypač vėlyvojo geležies amžiaus archeologinių objektų kompleksų (sudarytų iš gyvenamosios (neįtvirtintos gyvenvietės) ar gyvenamosios-gynybinės (piliakalniai ir jų papėdės gyvenvietės) bei laidojimo (pilkapynai) paskirties archeologinių objektų) žinoma daugiau, ir čia pilkapiai dažniausiai išsidėstę ne viena nuo kitos kelis šimtus metrų nutolusiomis grupėmis, o sudaro kompaktiškus nedidelius pilkapynus. Tokius pilkapynus paliko piliakalnius kontroliavusios karingos bendruomenės (pvz., prabangios įkapės rastos 1910 ir 1970–1971 m. tirtame Taurapilio pilkapyne šalia Taurapilio piliakalnio su papėdės gyvenvieta (Utenos r. sav.)). Panašių to paties laikotarpio archeologijos objektų kompleksų vakarinėje RLPK regiono dalyje bei palei Neries upę žinoma ir daugiau: Vilniaus (piliakalnių su priešpiliais ir papiliais kompleksas Kalnų parke, neišlikęs Žvirblių pilkapynas), Rokantiškių (Rokantiškių piliakalnis su papėdės gyvenvieta ir Naujosios Vilnios pilkapynas (išlikę 4 pilkapiai)), Naravų (Naravų piliakalnis (papėdės gyvenvietė nerasta) ir Grigiškių (Naravų) pilkapynas (60 pilk.)) (Vilniaus m. sav.); Rėvos (Rėvos piliakalnis (papėdės gyvenvietė nerasta) ir Rėvos pilkapynas (išlikę 2 pilk.) (už 1,8 km į rytus esantis Santakos (Šventininkų) pilkapynas (121 pilk.) šiam kompleksui nepriiskirtas)); Mažosios Riešės (Mažosios Riešės piliakalnis (papėdės gyvenvietė nerasta) ir Aukštųjų Rusokų pilkapynas (30 pilk.)), Buivydų (Karmazinų) (Buivydų piliakalnis su papėdės gyvenvieta, Bradeliškių piliakalnis ir Karmazinų pilkapynas (apie 110 pilk.)) (Vilniaus r. sav.); Kernavės (Kernavės piliakalnis su priešpiliais, papilium, senovės gyvenvieta ir Kernavės pilkapynas (23 pilk.) (komplekse turėjo būti ir daugiau šiandien neišlikusių pilkapių)) (Širvintų r. sav.); Valakavičių (Valakavičių piliakalnis su papėdės gyvenvieta ir Kuršių pilkapynas (12 pilk.)) (Šalčininkų ir Varėnos r. sav.); Bražuolės (Bražuolės piliakalnis su papilium, papėdės gyvenvieta ir Bražuolės pilkapynas (išliko 2 pilk., 1856 m. dar buvo 6 pilk.)), Strėvos (Strėvos piliakalnis (papėdės gyvenvietė nerasta) ir Strėvos pilkapynas (23 pilk.)), Mošos (Mošos (Naujasodžių) piliakalnis su papėdės gyvenvieta

ir Mošos (Naujasodžių) (13 pilk. (V–VI a.)) bei Mošos (Skrebio) (21 pilk. (VI–VIII a.)) pilkapynei, Lavariškių (Lavariškių piliakalnis su papėdės gyvenvietė ir Lavariškių pilkapyas (17 pilk.)) (Trakų r. sav.); Gerulių (Gerulių piliakalnis su papėdės gyvenvietė ir Gerulių pilkapyas (5 pilk.)), Stakliškių (Stakliškių I bei Stakliškių II piliakalniai (papėdės gyvenvietė nerasta) ir Stakliškių pilkapyas (13 pilk.)) (Prienų r. sav.); Beižionių (Beižionių piliakalnis su papėdės gyvenvietė ir Beižionių pilkapyas (50 pilk.)), Kalninių Mijaugonių (Kalninių Mijaugonių piliakalnis su papėdės gyvenvietė ir Kalninių Mijaugonių pilkapyas (I 15 pilk., II 2 pilk.)) (Elektrėnų sav.); Maisiejūnų (Maisiejūnų piliakalnis su papėdės gyvenvietė ir Maisiejūnų (Surgantiškių) pilkapyas (43 pilk.)) (Kaišiadorių r. sav.); Padaigų (Padaigų piliakalnis su papėdės gyvenvietė ir Vanagiškio pilkapyas (buvo daugiau kaip 36 pilk.)) (Jonavos r. sav.); Zujų (Zujų piliakalnis (papėdės gyvenvietė nerasta) ir Zujų (Kadrėnų) pilkapyas (išliko 2 pilk.)), Pavydžių (Parijos) (Pavydžių (Parijos) piliakalnis (papėdės gyvenvietė nerasta) ir Pavydžių (Parijos) pilkapyas (apie 20 pilk.)) (Ukmergės r. sav.); Vorėnų (Vorėnų piliakalnis su papėdės gyvenvietė ir Vorėnų pilkapyas (6 pilk.)), Janonių (Janonių piliakalnis (papėdės gyvenvietė nerasta) ir Janonių pilkapyas (23 pilk.)) (Molėtų r. sav.); Ginučių (Ginučių piliakalnis su priešpiliu, papėdės gyvenvietė ir Ginučių pilkapyas (I 4 pilk., II 10 pilk.)) (Ignalinos r. sav.); Tauragnų (Tauragnų piliakalnis su papėdės gyvenvietė ir Tauragnų pilkapyas), Šeimatis (Šeimatis piliakalnis su papėdės gyvenvietė ir Šeimatis (išliko 5 pilk.) bei Daunorių (Paduobių) (30 pilk.) pilkapyas), Galinių (Galinių neįtvirtinta senovės gyvenvietė ir Galinių (Užpalių) pilkapyas (XIX a. buvo apie 100 pilk., dabar išliko tik 3 pilk.)) (Utenos r. sav.) ir kt. Tuo vakarinė RLPK regiono dalis panaši į Vakarų ir Vidurio Lietuvos regionus, tačiau ir čia galima aptikti rytinei RLPK regiono daliai būdingą pilkapių išsidėstymą grupėmis (pvz., Minčios (Utenos r. sav.), Padumblys – Pavyžinčio – Mintaučių (Utenos ir Molėtų r. sav.), Baltadvario pilkapyas (Molėtų r. sav.), Vaisgėliško (Nuotekų) (Ukmergės r. sav.), Bliūdašilio – Šilinkų – Daubariškių pilkapyas (komplekse yra Daubariškių piliakalnis) (Ukmergės r. sav.), Rusių Rago – Čiobiškio pilkapyas (Širvintų r. sav.), Dailidžių – Ardiškio – Valiukiškių pilkapyas (komplekse yra neįtvirtinta Ardiškio senovės gyvenvietė) (Širvintų r. sav.), Paaliosės (Padalios) – Varliškių – Balcieriškių – Vievio pilkapyas (Elektrėnų sav.), Drabužninkų (Danosų) – Lausgenių pilkapyas (Trakų r. sav.), Dovainonių (Kapitoniškių) pilkapyas (komplekse yra Dovainonių (Kapitoniškių) piliakalnis su papėdės gyvenvietė) (Kaišiadorių r. sav.) ir kt.). Etnokultūrinio požiūriu V–XII a. RLPK regionas iš esmės yra vientisas, tačiau pastebimi ir tam tikri subkultūriniai atskirų šio regiono dalių skirtumai (ryškiausi V–VI a. (Tautavičius, 1996)). Plačiau jų neaptardamas pateiksiu keletą pastabų dėl kiek skirtingo šio regiono atskirų dalių apgyvendinimo. Akivaizdu, kad vakarinėje Rytų Lietuvos pilkapių kultūrinio (RLPK) regiono dalyje feodalizacijos procesai buvo daug spartesni nei rytinėje (Nalšios žemėje). Labiausiai tikėtina, kad vakarinė RLPK regiono dalis ėmė išsiskirti I tūkst. po Kr. pabaigoje – II tūkst. po Kr. pradžioje (tuo laikotarpiu datuojama dauguma vėlyvųjų šio regiono piliakalnių), ir tai galima sieti su ankstyvosiomis Lietuvos valstybingumo užuomazgomis šiame krašte. Spartūs centralizacijos procesai, karinės

galios stiprinimas, karių ir didikų luomo iškilimas, plėšikiški kariniai žygiai į kaimyninius turtingesnius kraštus (Žiemgalą, Vidurio Lietuvą ir pan.), prekybos ryšiai su aplinkiniais (ypač turtingesniais vakariniais) kraštais keitė RLPK regiono vakarinės dalies bendruomenių tradicinę gyvenimą. Tad ne veltui tokie pirmieji Lietuvos valstybingumo centrai – Vilnius, Kernavė, Šeimyniškėliai, Tauragnai ir pan. – II tūkst. po Kr. pradžioje susiformavo būtent čia. Tuo tarpu rytinė RLPK regiono dalis, Nalšios kraštas (dabartinės Ignalinos, Švenčionėlių, Pabradės apylinkės), buvo kiek atokiau nuo šių procesų, tad liko mažiau pakitusi. Didieji Nalšios pilkapyas (tokių vakarinėje RLPK regiono dalyje rasta mažiau) rodo šį kraštą nuo seno buvus gana tankiai apgyvendintą, tačiau svarbesnių gynybinių centrų nebuvimas liudija gana menką jo gynybinį pajėgumą. Tai gana keista, nes dauguma žinomų ankstyvųjų Lietuvos piliakalnių (datuojamų I tūkst. pr. Kr. – I tūkst. po Kr. pradžia) koncentravosi būtent Šiaurės Rytų Lietuvoje, tačiau I tūkst. po Kr. pradžioje nemažai jų buvo apleisti ir vėlesniais laikais jau nebenaudojami.

Atmetus ankstesnius pastebėjimus dėl teritorijos apgyvendinimo pokyčių vakarinėje RLPK regiono dalyje ir toliau aptariant esminius RLPK regiono ir likusios Lietuvos dalies teritorijos apgyvendinimo skirtumus, peršasi dvi hipotezės:

1. Vakarų ir Vidurio Lietuvos V–XII a. gyventojai buvo sėslėsi nei to paties laikotarpio Rytų Lietuvos. Rytų Lietuvai būdingos pilkapių „grandinės“ bei vienalaikių piliakalnių ir gyvenviečių nebuvimas ar menki jų pėdsakai liudija šiame regione buvus pusiau sėslų gyvenimo būdą. Tokią gyvenimą galėjo nulemti skurdesnėmis ūkininkavimui gamtinėmis sąlygomis (nederlingi dirvožemiai ir pan.) pasižymintiems kraštams būdinga didelė ganyklinės gyvulininkystės dalis gamybinio ūkio struktūroje bei archajiškos nepastovių laukų lydiminė ir miškinė-dirvoninė žemdirbystės sistemos, kurios Rytų Lietuvos regione galėjo išsilaikyti net iki XIII amžiaus. Panašias hipotezes kelia ir kitų Baltijos regiono kraštų metalų laikotarpio tyrinėtojai. Jų darbuose nemažai dėmesio skiriama ir lokaliaje erdvėje nuolat migravusioms gyvenvietėms (*wandering villages, migrating villages*) (Hamerow, 2002; Kuna, 1991; Marchetti, 2004; Roesdahl, 1982; Schmidt, 1997). Apie tai, kad ir Lietuvos teritorijoje ne prie piliakalnių įsikūrusios bendruomenės galėjo gana dažnai keisti sodybų vietas, savo darbuose užsimena ir kai kurie Lietuvos mokslininkai. Archeologas A. Tautavičius monografijoje *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.)*, rašydamas apie vidurinio geležies amžiaus gyvenvietes, teigia: „galimas dalykas, kad sodybų vietas gana dažnai keitėsi – pasistumdavo keliolika ar keliasdešimt metrų į vieną ar kitą pusę. Jų vietoje žymenis kultūrinis sluoksnis nesusidarydavo“ (Tautavičius, 1996). Archeologė A. Simniškytė-Strimaitienė, tyrusi Sėlos krašto apgyvendinimo raidą geležies amžiuje, taip pat užsimena apie šio reiškinio galimybę Sėlos krašte. Ji pilkapių pylimo tradiciją bei gyvenviečių nebuvimą sieja su bendruomenių judėjimu kelių kvadratinį kilometrų plote, „kuris buvo sąlygotas higieninių, sanitarinių sąlygų, ekologinių aplinkybių ar ideologinių, religinių paskatų“ (Simniškytė-Strimaitienė, 2004). Šiame kontekste puikiai dera ir pilkapių pylimo tradicijos prasmė. Be sakralinės reikšmės, pastarieji greičiausiai buvo ir juos supylusios bendruomenės naudotų teritorijų žymekliai,

savotiški „riboženkliai“, įteisinantys bendruomenės prigimtinę teisę į tą teritoriją, svetimiesiems parodantys, kad pastaroji jau yra užimta, nes čia ilsisi jos dabartinių šeiminių protėviai (Hodder, 2000; Kristiansen, 1991; Lohof, 1994; Simniškytė-Strimaitienė, 2004; Tilley, 1994). Tuo tarpu likusioje Lietuvos dalyje tuo pat metu įsitvirtino ūkiškai pažangesnės pastovių laukų dvilaukė, o vėliau ir trilaukė pūdyminės žemdirbystės sistemos. Tad Vakarų, Pietvakarių, Šiaurės ir Vidurio Lietuvos gyventojams jau nebuvo poreikio dažnai keisti gyvenamąją vietą.

2. V–XII a. Rytų Lietuvai buvo būdingos atskiros sodybų (vienkiemių) ar nedidelių kaimelių grupelės, kurių gyventojai artimuosius laidodavo gretimuose pilkapynuose. Šiandien sunku aptikti nedidelių sodybų ar jų grupių pėdsakus, tad šalia pilkapynų buvusios sodybvietės randamos retai. Tokią gyvenamąją taip pat galėjo lemti ganyklinės gyvulininkystės vyravimas gamybinio ūkio struktūroje bei ekstensyvi nepastovių laukų lydiminė ir miškinė-dirvoninė žemdirbystė. Tačiau ši hipotezė mažiau tikėtina, nes ji niekaip nepaaiškina tarsi migruojančių gyventojų judėjimo kryptį rodančių pilkapynų išsidėstymo grandinėmis ir pačios pilkapių pylimo prasmės. Likusioje Lietuvos dalyje buvo gyventa labiau centruotomis bendruomenėmis, nes palankesnės žemdirbystei gamtinės sąlygos, glaudesni ryšiai su vakariniais Europos kraštais leido gyventojams gerokai anksčiau pereiti prie pažangesnių ūkininkavimo formų.

Teritorijos apgyvendinimo skirtumai ryškiausiai lyginant rytinę Rytų Lietuvos pilkapių kultūrinio regiono dalį su Vakarų ir Vidurio Lietuva, tuo tarpu vakarinė RLPK regiono dalis užima tarsi tarpinę padėtį tarp šių dviejų sistemų. Čia galima aptikti ir rytinei RLPK regiono daliai būdingą pilkapių išsidėstymą grupėmis, ir likusiai Lietuvos daliai būdingų archeologinių objektų kompleksų (pav.).

Kuri iš šių hipotezių yra pagrįstesnė, galėtų atsakyti tik išsamūs archeologiniai, antropologiniai bei gamtos mokslų tyrimai, kurie leistų tiksliau datuoti pilkapius ir jų grupes, nustatyti juose palaidotų žmonių genetinį ryšį. Tačiau abi šios hipotezės kelia tą pačią svarbiausią išvadą: intensyviai pastovių laukų pūdyminė žemdirbystė mažiau palankios gamtinės sąlygos Rytų Lietuvoje lėmė didelę ganyklinės gyvulininkystės dalį gamybinio ūkio struktūroje bei archajiškų nepastovių laukų lydiminės ir miškinės-dirvoninės žemdirbystės sistemų gyvavimą iki pat Lietuvos valstybės susikūrimo. Tokia žemėnauda stipriai paveikė ir regiono apgyvendinimo sistemos struktūrą. Tuo V–XII a. Rytų Lietuvos regionas išsiskyrė iš likusios Lietuvos dalies, kurioje žemdirbystei palankesnės gamtinės sąlygos lėmė gerokai ankstyvesnę pastovių laukų pūdyminės žemdirbystės įsitvirtinimą, jos vyraujančių vaidmenį gamybinio ūkio struktūroje. Ši išvada iš dalies prieštarauja vyraujančiai nuomonei, kad I tūkst. po Kr. pabaigoje jau visoje dabartinės Lietuvos teritorijoje vyravo pastovių laukų pūdyminės žemdirbystės sistemos (Dundulienė, 1991). Tyrimai rodo, kad Rytų Lietuvoje šie procesai gerokai vėlavo. Jau pat III tūkst. pr. Kr. vidurio konservatyvumu, substrato etnogeocenozių patvarumu Rytų Lietuvos regionas išsiskyrė iš likusios Lietuvos dalies (Girininkas, 1994; Tučas, 2004). Kituose Lietuvos regionuose naujovės plisdavo, įsitvirtindavo ir toliau rutuliojosi daug sparčiau. Ir tam įtakos turėjo ne tik kaimynystė (Vakarų Lietuva visada buvo arčiau labiau išsivysčiusių Vakarų Europos kraštų, arčiau prekybinių kelių,

tad su vakarų bei pietų kraštais palaikė glaudesnius prekybinius ir kt. ryšius), netolygus migrantų srautas (III tūkst. pr. Kr. vidurio – antrosios pusės migracija Vidurio ir Vakarų Lietuvoje paliko ryškesnius pėdsakus nei rytinėje dabartinės Lietuvos dalyje), bet ir gamtinė aplinka.

IŠVADOS

1. Kartografuojant skirtingų vidurinio (V–VIII a.) bei vėlyvojo (IX–XII a.) geležies amžiaus laikotarpių archeologinius objektus pastebimi gana ryškūs jų erdvinės sklaidos regioniniai bei chronologiniai skirtumai. Ryškiausiai iš likusios Lietuvos teritorijos dalies išsiskiria V–XII a. Rytų Lietuvos regionas. Vakarų Lietuvoje šiandien aptinkami pilnesni archeologinių objektų kompleksai, susidedantys iš gynybinės ir / ar gyvenamosios, laidojimo bei ūkinės paskirties objektų, tuo tarpu Rytų Lietuvoje tokių kompleksų žinoma kur kas mažiau. V–XII a. Rytų Lietuvos pilkapių kultūriniam (RLPK) regionui (ypač rytinei jo daliai – Nalšios kraštui) būdingos po keletą šimtų metrų viena nuo kitos nutolusios pilkapių grupės, kartais išsidėsčiusios net po kelis kilometrus nutįsusiomis grandinėmis. Dažniausiai šalia tokių gana didelių pilkapynų gynybinės ir / ar gyvenamosios paskirties archeologinių objektų (piliakalnių bei senovės gyvenviečių) neaptikta.

2. Vakarinė RLPK regiono dalis užima tarsi tarpinę padėtį tarp šių dviejų sistemų: čia galima aptikti ir rytinei RLPK regiono daliai būdingą pilkapių išsidėstymą grupėmis, ir likusiai Lietuvos daliai būdingus archeologinius kompleksus.

3. Intensyviai pastovių laukų žemdirbystei mažiau palankios gamtinės sąlygos Rytų Lietuvoje lėmė didelę ganyklinės gyvulininkystės dalį gamybinio ūkio struktūroje bei archajiškų nepastovių laukų lydiminės ir miškinės-dirvoninės žemdirbystės sistemų gyvavimą iki pat Lietuvos valstybės susikūrimo XIII amžiuje. Tokia žemėnauda turėjo didelę įtaką ir regiono apgyvendinimui. Tuo V–XII a. Rytų Lietuvos regionas išsiskyrė iš likusios Lietuvos dalies, kurioje žemdirbystei palankesnės gamtinės sąlygos, glaudesni ryšiai su kitais kraštais lėmė gerokai ankstyvesnę pastovių laukų pūdyminės žemdirbystės įsitvirtinimą, jos vyraujančių vaidmenį gamybinio ūkio struktūroje.

Gauta 2007 11 12

Parengta 2008 04 28

Literatūra

1. Baranauskas T., Zabiela G. (1996). Deltuvos žemė. *Lietuvos istorijos metraštis. 1995 metai*: 5–14.
2. Berglund B. E., Frenchel L. T., Leppakovski H. E. et al. (1991). The cultural landscape during 6000 years in south Sweden – the y stad project. *Ecological bulletin. 41*. Copenhagen: Munksgaard International Booksellers and Publishers.
3. Bertašius M. (2002). *Vidurio Lietuva VIII –XII a.* Kaunas: VDU leidykla.
4. Brather S. (2004). The beginnings of Slavic settlement east of the river Elbe. *Antiquity. 78 (300)*: 314–329.

5. Dundulienė P. (1991). *Lietuvių etnologija*. Vilnius: Mokslas.
6. Genys J. (1994). Protomiestų tipo gyvenvietės Vakarų Lietuvoje. A. Girininkas (red.). *Gyvenviečių ir keramikos raida baltų žemėse*. Vilnius: Savastis.
7. Girininkas A. (1994). *Baltų kultūros ištakos*. Vilnius: Savastis.
8. Grau Mira I. (2003). Settlement Dynamics and Social Organization in Eastern Iberia during the Iron Age (Eighth–Second Centuries BC). *Oxford Journal of Archaeology*. 22(3): 261–279.
9. Jarockis R. (2003). Lietuviškosios Žiemgalos dalies apgyvendinimo raida XIII–XVI amžiuje. *Lietuvos Archeologija*. 24: 9–16.
10. Hamerow H. (2002). *Early Medieval Settlements. The Archaeology of Rural Communities in North - West Europe, AD 400–900*. Oxford: Oxford University Press.
11. Hodder I. (2000). *Praeities skaitymas*. Vilnius: Vaga.
12. Kristiansen K. (1991). Chiefdoms, states, and systems of social evolution. T. Earle (eds.). *Chiefdoms: Power, Economy and ideology*. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Kuna M. (1991). Structuring of prehistoric landscape. *Antiquity*. 65: 332–347.
14. Kavoliūtė F. (2000). Lietuvos kultūrinio kraštovaizdžio ištakos. *Geografijos metraštis*. 33: 20–28.
15. Kavoliūtė F. (2004). Senieji kultūriniai arealai ir jų pėdsakai Žemaitijos kraštovaizdyje. *Geografija*. 41: 24–29.
16. Lang V. (2003). From centre to periphery. Establishment and History of the Agricultural Settlement in the Vihasoo-Palmse Area (Virumaa, North Estonia). *Acta Archaeologica*. 74(1): 123–188.
17. Lohof E. (1994). Tradition and change. Burial practices in the Late Neolithic and Bronze Age in the North–eastern Netherlands. *Archaeological dialogues*. 2: 98–118.
18. Lekevičius E. (2006). Ekosistemų prisitaikymo prie klimato kaitos scenarijai. *Mokslas Gamtos mokslų fakultete*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. 92–101.
19. *Lietuvos piliakalniai. Atlasas* (2005). T. I–III. Vilnius: Briedis.
20. Marchetti E. (2004). Viking Denmark and early medieval Italy: a possibility for a comparison. *Ennen & Nyt*. 4: 1–35.
21. Schmidt H. (1997). *Building Customs in Viking Age Denmark*. Herning: Herning Publ. boards.
22. Simniškytė-Strimaitienė A. (2004). *Kultūrinė dinamika Sėlos regione I–XIII a. po Kr.* Vilnius: Vilniaus universitetas. (Daktaro disertacija)
23. Šešelgis K. (1989). *Lietuvos gyvenvietės iki XIII a.* Vilnius, Vilniaus inžinerinės statybos in-tas.
24. Šešelgis K. (1996). *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai (Nuo seniausių laikų iki 1918 m.)*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
25. Roesdahl E. (1982). *Viking Age Denmark*. *British Museum Publications*. London: British Museum Press.
26. Tautavičius A. (1996). *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.)*. Vilnius, Pilių tyrimų centras „Lietuvos pilys“.
27. Tilley Ch. (1994). *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Oxford / Providence: Berg Publishers.
28. Tučas R. (2004). Gamtinės aplinkos poveikis etnogenėzės procesams Lietuvoje. *Geografija*. 40(2): 17–25.
29. Tučas R. (2005). Žemaičių bendruomenių teritorinė organizacija X–XII amžiuje. *Geografijos metraštis*. 38(1): 177–188.
30. Vasks A. (2001). Apdzīvotība Selpils mikrorajona bronzas un dzelzs laikmeta. *Latvijas vestures instituta žurnals*. 1: 29–53.
31. Vaškevičiūtė I. (2004). *Žiemgaliai V–XII amžiuje*. Vilnius: VPU leidykla.
32. Zabiela G. (1992). Nalšia Lietuvos valstybės kūrimosi išvokarėse. *Rytų Lietuva. Istorija, kultūra, kalba*. 12–24.
33. Žulkus V. (2004). *Kuršiai Baltijos jūros erdvėje*. Vilnius: Versus Aureus.

Rolandas Tučas

DIFFERENCES IN IRON AGE TERRITORIAL SETTLEMENTS OF EASTERN AND WESTERN LITHUANIA

Summary

Mapping of individual archaeological objects and their complexes from the Middle (5th–8th centuries AD) and Late (9th–12th centuries AD) Iron ages shows rather marked differences not only in their types and forms, but also regional and chronological differences of their spatial distribution. The East Lithuanian region of the 5th–12th centuries stands out against the remaining part of Lithuania's territory. In West Lithuania, the uncovered complexes of archaeological objects (composed of objects designed for economic activity and defensive, living and inhumation purposes) are more complete. Complexes of archaeological objects found in East Lithuania are considerably fewer. The cultural region of East Lithuanian barrows (Nalšia land in its eastern part in particular) is characterized by groups of barrows spaced a few hundred metres and sometimes extending as a few kilometres long chains. In the majority of cases, archaeological objects designed for defensive and living purposes (hillforts and old settlements) are absent in the surroundings of these rather large barrow complexes.

The western part of the East Lithuanian cultural region occupies a somewhat intermediate position between the mentioned two systems. It has barrows arranged in chains as in the eastern part of East Lithuanian Region and complexes of archaeological objects characteristic of the remaining part of Lithuania.

Analysis of the main systemic differences of population of the East Lithuanian Barrow Culture Region and the remaining part of Lithuania's territory leads to the following hypotheses:

- In the 5th–12th centuries AD, the population of West and Central Lithuania was more sedentary than the population of East Lithuania. The existence of barrow chains characteristic of East Lithuania and the absence of hillforts and settlements dated to the mentioned time frame or their tenuous traces imply that the population of this region was semi-sedentary. Homesteads would be moved from place to place (“wandering villages”, “migrating villages”) within an area of a few square kilometres. The barrows remaining in the former living areas served as landmarks of territories periodically used by certain communities. They typified

the birthright of a community to the land, forewarning the aliens that the territory was occupied. In the other parts of Lithuania, the population was not in need of periodical changing of its place of residence because of the more advanced farming forms (fallow farming systems) that took root in the 1st half of the 1st millennium AD.

- In the 5th–12th centuries AD, the population of East Lithuanian region resided in individual farmsteads or groups of small villages. Their residents buried their fellow-mens in the neighbouring barrow cemeteries. Traces of small homesteads can be hardly identified today and are rarely found near barrow cemeteries. In the other parts of Lithuania, the population lived as more concentrated communities because more favourable natural conditions for farming and closer relations with the western European countries created preconditions for adoption of more advanced farming forms.

The natural conditions, not too favourable for an intensive fallow farming system in East Lithuania, were responsible for the dominance of the pasture stock-breeding in the economic structure and the persistence of archaic slash-and-burn and forest-virgin soil agriculture even until the rise of the Lithuanian state in the 13th century. This type of land use strongly influenced the structure of the settlement system of the East Lithuanian region and distinguished it from the rest of Lithuania where more favourable natural conditions contributed to the earlier shift to fallow agriculture which played an important role in the economic structure of farming at the time under consideration.